

Jan Lutyński

Antropologiczna monografia terenowa i badania społeczno-kulturowych przeobrażeń w Polsce współczesnej

Przegląd Socjologiczny / Sociological Review 15/2, 36-59

1961

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN LUTYŃSKI — ŁÓDŹ

ANTROPOLOGICZNA MONOGRAFIA TERENOWA I BADANIA SPOŁECZNO-KULTUROWYCH PRZEOBRAŹEŃ W POLSCE WSPÓŁCZESNEJ

Treść: Antropologiczna monografia społeczności lokalnej. — Bliższa charakterystyka i rodzaje antropologicznej monografii terenowej. — Znaczenie monografii społeczności lokalnej jako metody badań. Zalety i wady tej metody. — Monografia społeczności lokalnej a badania społeczno-kulturowych przeobrażeń w Polsce w ostatnich dziesięcioleciach. — Badania Płocka jako studium społeczno-kulturowych przeobrażeń. — Problematyka badań płockich.

ANTROPOLOGICZNA MONOGRAFIA SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ

Do istotnych rysów wiedzy o człowieku i jego społecznym zachowaniu należy to, że w jej formowaniu uczestniczą różne nauki. Obok socjologii należy wymienić tu w pierwszym rzędzie antropologię kulturalną, psychologię, ekonomię i geografę społeczną.

Wspólny — w znacznym przynajmniej zakresie — przedmiot badań tych nauk sprawia, że wielu metodologów domaga się ich integracji, scalenia w jedną naukę, naukę o zachowaniu człowieka. Faktycznie jednak nigdy te nauki nie były od siebie oddzielone. Bliskie związki występowały i występują zwłaszcza między niektórymi z nich, na przykład między socjologią i antropologią kulturalną. Wielu uczonych — jak Morgan, Spencer, Engels, Durkheim, Malinowski czy Warner — należy do historii obydwóch tych nauk. Ich wzajemny wpływ na siebie jest powszechnie uznawany. Dotyczy on zarówno teorii, jak technik i metod badawczych.

Za przejaw tego wpływu, w tym przypadku wpływu antropologii kulturalnej na socjologię, uważa się często w Ameryce pojawienie się monograficznych badań nad społeczeństwami lokalnymi i ich kulturą¹.

¹ Por. zwłaszcza J. H. Steward, *Area Research Theory and Practice*, New York 1950, cyt. wg C. M. Arensberg, *The Community-Study Method*, „The American Journal of Sociology”, vol. LX, 1954, No 2, s. 109, 119. Por. także S. T. Kimball, *Problems of Studying American Culture*, „American Anthro-

Chodzi tu zwłaszcza o znane badania Lyndów nad Middletown, studia Warnera i jego współpracowników nad Yankee City, Hollingsheada nad Elmtown, badania Davisa, Gardnerów oraz Dollarda nad społecznościami lokalnymi w południowych stanach USA².

Nie wszystkie monografie społeczności lokalnych noszą na sobie piętno wpływu antropologicznych teorii i metod, co ma miejsce niewątpliwie w przypadku wyżej wymienionych prac. Socjologiczna czy socjograficzna monografia społeczności lokalnej jako typ pracy badawczej zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w Anglii, Francji i Polsce jest wcześniejsza niż te prace. U jej genezy, poza tym, odnaleźć można także wpływy inne niż wpływ antropologicznych czy etnograficznych poszukiwań³. Istnieją jednak powody, aby typ monograficznej pracy badawczej nad społecznością lokalną w socjologii nazwać monografią antropologiczną.

Dla badań społeczności lokalnych charakterystyczny jest całościowy punkt widzenia, dążenie do ujęcia możliwie wielu aspektów i cech danego obiektu. Obiekt ten — dana społeczność lokalna — stanowi podstawową jednostkę badania i traktowany jest jako jedna całość, którą chce się przedstawić i zrozumieć. Ten punkt widzenia rozpowszechnił się od dawna w antropologii kulturalnej⁴, m.in. pod wpływem funkcjonalizmu, szkoły Boasa i szkoły badań nad kulturą i osobowością. Podstawową koncepcję teoretyczną i podstawowy układ odniesienia stanowi dla antropologii kultura, traktowana jako całość powiązanych ze sobą elementów.

Całościowy punkt widzenia nie dominuje bynajmniej w współczesnej socjologii. Dążenie do wprowadzenia precyzji, charakterystycznej dla nauk przyrodniczych, znajduje wyraz m.in. w traktowaniu poszczególnych cech i zjawisk jako osobnych, wyodrębnionych od siebie zmiennych, których związki pragnie się ustalić przeważnie na drodze staty-

pologist", vol. 57, 1959, No 6, cz. 1, s. 1134—1137; oraz D. Katz, *Field Studies*, rozdz. II w *Research Methods in the Behavioral Sciences*, ed. L. Festinger, D. Katz, London 1954 (New York 1953).

² R. S. Lynd, H. M. Lynd, *Middletown. A Study in American Culture*, New York 1959. Tychże, *Middletown in Transition. A Study in Cultural Conflict*, New York 1937; W. I. Warner, P. S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*, New Haven 1941 i następne tomy z serii Yankee City Series: A. B. Hollingshead, *Elmtown Youth*, New York 1949, A. Davis, B. B. Gardner, M. R. Gardner, *Deep South. A Social-Antropological Study of Caste and Class*, Chicago 1941; J. Dollard, *Caste and Class in a Southern Town*, New Haven 1937.

³ Por. J. Szczepański, *Socjografia*, „Wiedza i Życie”, 1950, z. 1 i 4, tenże, *Socjologia*, Warszawa 1961, Rozdz. V; P. V. Young, *Scientific Social Surveys and Research*, New York 1949, rozdz. I i II pt. Rozwój ruchu surveyowego.

⁴ Por. W. L. Warner, *American Life. Dream and Reality*, Chicago 1953, s. 29—30.

stycznej analizy. Ilość tych zmiennych, m.in. ze względu na charakter owej analizy, musi być ściśle ograniczona. Najczęściej jest ona niewielka, dzięki czemu badania mają z reguły wycinkowy, a nie całościowy charakter.

Jeśli całościowy punkt widzenia uznamy za znamieny raczej dla antropologii kulturalnej niż socjologii, co z pewnymi zastrzeżeniami mamy prawo uczynić, to monografia społeczności lokalnych jako typ badań charakterystyczna będzie dla antropologicznego podejścia w badaniach społecznych. Poza tym, trzeba tu dodać, w monograficznych badaniach społeczności lokalnych często wykorzystuje się koncepcję kultury, wypracowanej właśnie w antropologii, a samą społeczność traktuje się jako nosiciela i reprezentanta tej kultury.

Gdy zaś nawet tak nie jest, to bliska znajomość tej kultury jest warunkiem powodzenia badania, należytej interpretacji i zrozumienia zjawisk, które stanowią elementy opisywanej całości. Tę bliską znajomość zdobywa się z reguły na drodze przeprowadzania badań terenowych, tj. badań, zakładających długotrwałe przebywanie badacza w danym środowisku i bezpośredni, intymny z nim kontakt. Współczesne metody i techniki pracy terenowej wykształcone zostały w znacznej mierze w antropologicznych badaniach nad ludami niecywilizowanymi. To także skłania, aby monograficzne badania społeczności lokalnych nazwać antropologicznymi w przeciwieństwie do badań innego typu, nie wymagających tak bliskiego kontaktu z obiektem studiów.

BLIŻSZA CHARAKTERYSTYKA I RODZAJE ANTROPOLOGICZNEJ MONOGRAFII TERENOWEJ

W dotychczasowych rozważaniach była już mowa o kilku charakterystycznych cechach monograficznego typu badań społeczności lokalnej, które nazwane zostały tutaj antropologicznymi. W badaniach tych społeczność lokalna traktowana jest jako pewna całość składająca się z wielu elementów. Badacz musi zapoznać się z tą całością. Musi także zapoznać się z kulturą reprezentowaną przez daną społeczność. Dokonać tego może tylko przebywając przez czas dłuższy w badanej społeczności, prowadząc poszukiwania terenowe⁵.

Badania terenowe nie zakładają ograniczenia się do niektórych tylko technik badawczych — np. obserwacji i wywiadu swobodnego, jak to się często sądzi. Mogą być używane w nich wszystkie techniki i dokumenty wszelkiego rodzaju, także dokumenty osobiste, obserwacja kon-

⁵ Wyczerpującą charakterystykę badań terenowych, odsuniętych na dalszy plan w wielu współczesnych podręcznikach badań społecznych, podaje B. H. Junker w pracy *Field Work. An Introduction to the Social Sciences*, Chicago 1960.

trolowana, wywiad kwestionariuszowy i ankieta, zarówno techniki, przy pomocy których uzyskuje się zwykle dane jakościowe, jak i techniki zmierzające do ujęć ilościowych. Typ badań, o których mowa, wymaga właśnie wykorzystania wielu technik, gdyż przedmiot badań jest złożony i wewnątrznie zróżnicowany, trudny do analizy przy pomocy jednego tylko sposobu postępowania. Rola technik zmierzających do ujęć ilościowych, a także przynajmniej w obecnym etapie zaawansowania technik statystycznych ujęć ilościowych w ogóle, jest jednak podporządkowana. W oparciu o nie rozwiązuje się niektóre określone zagadnienia. Szereg zagadnień musi być jednak rozwiązanych bez ich pomocy. Nie one także pełnią zasadniczą rolę przy formowaniu całościowego obrazu zbiorowości i zachodzących w nich procesów, odgrywającego kierowniczą rolę w badaniach⁶. Doniosłego znaczenia nabierają za to analizy typologiczne, charakterystyka poszczególnych kompleksów zjawisk układających się na złożoną całość, jaką stanowi społeczność lokalna itp.

Antropologiczne monografie społeczności lokalnych mogą mieć różny zakres. Badacz — czy badacze — mogą dążyć do równomiernego uwzględnienia wszystkich zjawisk i stron życia, jak to czynią np. Lyndowie, mogą też skoncentrować się na jednym lub niewielu aspektach życia społeczności, czy jednym lub niewielu problemach, traktując pozostałe jako tło. W ten ostatni sposób postępuje większość badaczy, np. Malinowski, Warner i inni. Ten ostatni sposób postępowania niewątpliwie ułatwia przedstawienie obrazu powiązań między przynajmniej jedną dziedziną zjawisk a pozostałymi dziedzinami, które służą jej za konieczne tło⁷.

Dziedzina zjawisk, aspekt czy problem, wybrany do badania, może dotyczyć samej społeczności jako zbiorowości określonego typu, jej struk-

⁶ Por. Arensberg, *op. cit.*, s. 111 i n.

⁷ W inny sposób potrzebę skupienia się na jednej dziedzinie zjawisk uzasadnia Warner. Sądzi on, że we wszystkich społecznościach lokalnych obserwujemy tendencję do uwypuklenia roli jednego z elementów społecznej organizacji (np. systemu pokrewieństwa, systemu kastowego itp.). Badania mogą przyjąć za punkt wyjścia ten element. Np. w badaniach *Yankee City* Warner skoncentrował się na problemie zróżnicowania pozycji społecznych na niższe i wyższe (por. W. L. Warner, *Social Anthropology and the Modern Community*, „American Journal of Sociology” vol. XLVI, No 6, s. 788—789). Należy tu zauważyć, że typ monografii, obejmującej wszystkie strony życia, stale był poddawany ostrej krytyce. Przedstawienie dokładnego opisu wszystkiego uważa się za zadanie niewykonalne i niepotrzebne. Badacz, chcący opisać wszystko, faktycznie dokonuje wyboru, który przy braku zasady selekcji staje się wyborem przypadkowym. Por. A. Cuvillier, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 1947, s. 132 oraz J. Chałasiński, *Uzupełnienia w: A. Cuvillier, Wprowadzenie do socjologii*, Łódź 1945 (skrypt), s. 127—130. Niektórzy autorzy jednak uważają ten typ monografii za użyteczny w badaniach. Por. Arensberg, *op. cit.*, s. 112.

tury itp. W tym przypadku badanie — jak np. niektóre studia ekologiczne, a także, mimo różnicy teoretycznego stanowiska, badania, których efektem było *Miasto w świadomości jego obywateli* F. Znanieckiego (1931), stanowi studium społeczności lokalnej dla niej samej. Problem czy dziedzina zjawisk, które bada się w danym monograficznym studium, może być także luźniej związany z kwestią typu społeczności lokalnej i jej struktury. Społeczność lokalna stanowi wówczas jedynie podstawową ramę odniesienia, kontekst dla badania zjawisk o szerszym zasięgu występowania⁸. Taki charakter posiadają na przykład studia Warnera, J. Westa i wielu innych⁹.

Jak widać, w ramach omawianego typu monograficznych studiów występuje kilka do pewnego stopnia odrębnych rodzajów badań. Tych rodzajów można wyróżnić jeszcze więcej — np. biorąc pod uwagę ich cel, tj. opis społeczności lokalnej. Rzadko świadomie akceptowany cel stanowi wspomniany już opis zjawisk, ograniczający się do przedstawienia ich rejestru i rezygnujący z wskazania powiązań między nimi, choć przykłady takich opisów wskazać nietrudno, zwłaszcza wśród dawniejszych socjograficznych studiów (u nas do takich opisów zalicza się powszechnie studia F. Bujaka, np. jego *Żmiącą* wyd. w 1903 r.). Antropologiczne badania społeczności lokalnej zmierzają do przedstawienia tej społeczności jako całości. Stąd też muszą koncentrować się na wzajemnych związkach między zjawiskami, na funkcji, które one pełnią w tej całości. Doskonały przykład w tym zakresie stanowią prace Malinowskiego.

Opis społeczności lokalnej powinien być więc opisem funkcjonalnym. Może jednak być opisem statycznym, w którym badacz ogranicza się w zasadzie do odtworzenia jednego przekroju czasowego — jak np. prace Warnera i Malinowskiego, i opisem dynamicznym, w którym chodzi o przedstawienie procesu przemian, ich przebiegu i uwarunkowania. Do tego typu prac należy m.in. praca Lyndów, ten typ prac mają na myśli metodologowie radzieccy, akcentujący znaczenie historyczno-etnograficznej monografii dla badań nad kulturą ludów Związku Radzieckiego i jej przemianami¹⁰.

⁸ Rzecznikiem tak pojętych badań nad społeczeństwami lokalnymi jest m.in. cytowany już C. M. Arensberg. Celem tych badań jest, jak pisze Arensberg, „posługiwanie się społecznością lokalną (*community*) jako środowiskiem, w którym bada się i wykrywa związki między społecznymi i psychologicznymi zjawiskami oraz stwierdza się występowanie tych związków” (*op. cit.*, s. 110).

⁹ J. West, *Plainville U.S.A.*, 1945. West (pseudonim) jest antropologiem, podobnie jak Warner czy Arensberg. Jego praca dotyczy przede wszystkim zagadnień związków między kulturą a osobowością.

¹⁰ Por. J. Lutyński, *Ewolucjonizm w anglosaskiej etnologii a etnografia radziecka*, Łódź 1956, s. 264—265 i cytowaną tam literaturę. Opisy statyczne, funkcjo-

Przedstawione ostatnio rozróżnienia mają charakter rozróżnień wartościujących. Studium uwzględniające przeszłość i wskazujące na historyczne uwarunkowanie zjawisk jest niewątpliwie pełniejsze od opisu jednego przekroju w czasie. Na tym stanowisku stoją autorzy, zajmujący się metodologicznymi kwestiami monograficznych badań nad społecznościami lokalnymi, podkreślając, że integralny składnik tych społeczności stanowią ich dzieje, od których, w związku z tym, nie można abstrahować¹¹. Opis funkcjonalny zawiera co najmniej elementy wyjaśnienia zjawisk. Jako rodzaj pracy naukowej jest więc niewątpliwie doskonalszy niż opis jedynie rejestrujący występowania określonych faktów. Zrozumiałe jest przeto dążenie, aby monografiom traktującym o społecznościach lokalnych nadać charakter opisów funkcjonalnych lub dynamicznych. Ułatwi to może posługiwanie się odpowiednią teorią — jak np. funkcjonalną teorią kultury Malinowskiego, która stanowi teoretyczne zaplecze jego znakomitych opisów, czy też teoretyczne stanowisko, które budują etnografowie radzieccy.

W socjologii polskiej metodologiczną koncepcję, której zastosowanie ułatwia badaczowi przedstawienie opisu doskonalszego niż opis rejestrujący, sformułował w latach trzydziestych J. Chałasiński. Jest to koncepcja monografii, w której za punkt wyjścia badań bierze się problem istotny dla danej społeczności i przeżywany przez nią jako taki¹². Ten sposób ułatwia badaczowi nie tylko uwzględnienie powiązań między zjawiskami, do czego może przyczynić się i sama koncentracja na jednym problemie, rozpatrywanym na tle innych zjawisk występujących w danej społeczności. Problem, który według J. Chałasińskiego powinien stanowić punkt wyjścia badań, jest przeżywany przez członków społeczności jako istotny. Jest więc bodźcem dla pojawienia się określonych postaw, stanowi przedmiot refleksji i przemyśleń, w związku z nim ludzie zachowują się w określony sposób. Te okoliczności ułatwiają badaczowi poznanie i plastyczne odtworzenie samej społeczności i jej odłamów. „Tylko w ten sposób — pisał o omawianym sposobie postępowania badawczego J. Chałasiński — można stworzyć opis miejscowości żywej [...] [gdy] za punkt wyjścia weźmie się ważne żywe problemy danej zbioro-

nalne i dynamiczne wyróżnia w innym nieco znaczeniu J. Szczepański w pracy *Techniki badań społecznych*, Łódź 1951 (skrypt), s. 19—20. Warto zwrócić uwagę, że niekażdy opis uwzględniający dane z różnych przekrojów czasowych jest opisem dynamicznym. Opis dynamiczny nie może ograniczać się do kronikarskiego ujęcia. Musi on wydobywać uwarunkowania, występujące w procesie przemian.

¹¹ Por. m.in. R. Redfield, *The Little Community*, 1960, University of Chicago Press, rozdz. VII; C. M. Arensberg, *Community as Object and as Sample*, „*American Anthropologist*”, vol. 63, 1961, No 2, cz. I, s. 250—252.

¹² Por. J. Chałasiński, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie „Kopalnia” na Górnym Śląsku*, Warszawa 1935.

wości, które nurtują jej życie zbiorowe i są przedmiotem zbiorowych dążeń i konfliktów”¹³. Obok *Antagonizmu polsko-niemieckiego*, z którego pochodzi zacytowany wyjątek, jako przykład badań, w których zastosowano omawianą koncepcję, wymienić należy zwłaszcza pracę K. Dudy-Dziewierz, *Wieś małopolska a emigracja amerykańska* (1938) oraz J. Chałasińskiego, *Parafia i szkoła parafialna wśród emigracji polskiej w Chicago. Studium dzielnicy polskiej w południowym Chicago* (1935).

Wymieniliśmy kilka rodzajów badań, należących do typu antropologicznych badań nad społecznościami lokalnymi. Nie są to oczywiście rodzaje jedyne. Jak każdy typ badań obejmuje on szereg podtypów, które wyróżniać można w oparciu o różne zasady. Sam typ badań, o którym mowa, można także zaliczyć do typu bardziej ogólnego. Stanowi je typ monograficznych badań osobnych przypadków (*case study*), w którym tak samo jak w omawianych badaniach dąży się do zachowania indywidualnego charakteru kompleksu zjawisk będących przedmiotem studiów, prowadzonych przy pomocy różnych, zwłaszcza jakościowych metod¹⁴. Omawiany typ badań stanowi jednak osobny rodzaj monograficznych badań indywidualnych przypadków. W przeciwieństwie do innych badań typu *case study*, w których przedmiotem analizy jest zwykle szereg indywidualnych przypadków (osób, instytucji, procesów itp.), w monograficznych badaniach społeczności lokalnych obiektem badania jest z reguły jeden — jedna społeczność lokalna. Zbadanie tego obiektu wymaga poza tym poszukiwań terenowych, które nie zawsze prowadzi badacz analizujący osobne przypadki. Badania typu *case study* innego rodzaju, których przedmiotem są instytucje, poszczególne osoby czy rodziny, stanowią za to niezbędny niemal element monograficznych badań nad społeczeństwami lokalnymi. Wiąże się to z faktem, że instytucje, rodziny czy poszczególne osoby stanowią w jakimś sensie części społeczności lokalnej, wchodzą w jej skład niemal w całości. Analiza części składowych społeczności lokalnej, między innymi analiza losów życiowych ludzkich jednostek, stanowi więc istotny element badań nad samą społecznością, podobnie jak analiza jej struktury ekologicznej, demograficznej, całości społecznej organizacji, układu klasowego, stylów życia, kultury itp.¹⁵. Pełni ona rolę większą niż w badaniach innego typu.

¹³ Tamże, s. 8. Por. także Chałasiński, *Uzupełnienia*, s. 127—136.

¹⁴ Por. m.in. W. J. Goode i P. K. Hatt, *Methods in Social Research*, New York 1952, s. 331; J. McKinney, *Methodology, Procedures and Techniques in Sociology w: Modern Sociological Theory in Continuity and Change*, ed. H. Becker, A. Boskoff, New York 1957, s. 187.

¹⁵ Por. rolę, jaką analiza losów życiowych jednostek i rodzin pełni w takich monografiach jak *Antagonizm polsko-niemiecki...* J. Chałasińskiego, *Wieś małopolska a emigracja amerykańska* K. Dudy Dziewierz, *Middletown in Transition* Lyndów, *Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim* (Poznań 1957)

ZNACZENIE MONOGRAFII SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ
JAKO METODY BADAŃ. ZALETY I WADY TEJ METODY

Jakie znaczenie mają badania nad społecznościami lokalnymi jako typ badań i metoda badawcza? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy najpierw wspomnieć o roli społeczności lokalnej w życiu społeczeństw różnego typu. Powszechnie uznawana jest doniosłość roli małych społeczeństw lokalnych, wsi i małych miasteczek w życiu społeczeństw przedindustrialnych¹⁶. Rola ich jest mniejsza w społeczeństwach industrialnych, chociaż znaczna część ludności żyje nadal w małych zbiorowościach¹⁷. W społeczeństwach industrialnych małą społeczność lokalną zastępuje częściowo społeczność wielkomiejska, czy metropolitalna, posiadająca inny charakter niż mała społeczność lokalna. Społeczność wielkomiejska zachowuje jednak te cechy, które pozwalają mówić o niej jako o społeczności lokalnej. Jest spontanicznie powstałą trwałą, wydzielającą się spośród innych i posiadającą określoną terytorialną podstawę całością, której poszczególne elementy (ludzkie, rodziny, różnego rodzaju związki, instytucje, dzielnice itp.) są ze sobą ściśle powiązane. W jej ramach przynajmniej większość mieszkańców odpowiadającego jej terenu zaspokaja swoje najważniejsze potrzeby i spełnia swoje życiowe funkcje — pracuje, wypoczywa, zaspokaja swoje potrzeby konsumpcyjne, rozrywki itp.

Określenia powyższe, nie pretendujące bynajmniej do miana definicji¹⁸, dotyczą i wsi, i wielkiego miasta, choć współczesne wielkie miasto różni się od małej społeczności lokalnej typem społecznej więzi i kontaktów, stopniem izolacji, zróżnicowania i ruchliwości mieszkańców, stylem ich życia, rodzajem instytucji itp. Tak rozumiana społeczność lokalna stanowiła zawsze i stanowi obecnie istotny element struktury społeczeństw. Stosunkowo niewielka tylko ilość ludzi żyje poza społecznościami lokalnymi, wielkimi czy małymi. Społeczności te są, poza rodziną, środo-

i *Przeobrażenia społeczne wsi opolskiej* (Poznań 1960) S. Nowakowskiego i innych. Na rolę charakterystycznych biografii członków danej społeczności w badaniach omawianego typu kładzie nacisk R. Redfield, *op. cit.*, s. 52—65, rozdz.: *The Little Community as a Typical Biography*.

¹⁶ Do *community* (społeczność lokalna) zalicza się też nieraz wędrowną horde (bandę) u ludów niecywilizowanych. Por. Redfield, *op. cit.*

¹⁷ Por. R. Redfield, *op. cit.* Redfield powołuje się na badania A. F. Morgana (*The Small Community*, New York 1942), który stwierdził, że powyżej $\frac{3}{4}$ ludności kuli ziemskiej żyje dotąd w małych społecznościach lokalnych (*op. cit.*, s. 3).

¹⁸ Podają ją różne prace, m.in. Arensberg, *The Community as Object...* Por. także L. Nelson, Ch. Ramsey, C. Verner, *Community Structure and Change*, New York 1960, rozdz. I i inne. Uzasadnienie objęcia jednym terminem zarówno wielkiej, jak i małej społeczności lokalnych przedstawia Warner (*American Life ...*, s. 41—42).

wiskiem życia ludzkiego najbardziej może powszechnym. Od grup rodzimych różnią się zaś tym, że jednocześnie stanowią środowisko, w którym zachodzą i przełamują się wszystkie niemal procesy społecznych i kulturowych przemian. Migracja zamorska jest również procesem wychodźstwa z konkretnych wsi i miast. Proces rozwoju szkolnictwa w kraju oznacza wzrost ilości szkół w konkretnych miejscowościach. Wojnę i okupację przeżywał każdy nie tylko jako obywatel w kraju, ale jako mieszkaniec wsi lubelskiej, czy stołecznego miasta. Każdy proces, każde zjawisko społeczne zachodzi w określonej przestrzeni i stąd niemal zawsze występuje w ramach jednej lub wielu społeczności lokalnych.

Z tych wszystkich powodów społeczności lokalne stanowią nie tylko ważny obiekt badania. Monografie społeczności lokalnej, najwyraźniej skoncentrowane na jakimś problemie, pełnią również rolę narzędzia poznania zjawisk o dużym znaczeniu. Pełny obraz jednego zjawiska czy procesu można przedstawić dopiero wtedy, gdy przedstawi się jednocześnie tło, środowisko, w którym one występują, gdy wskaże się ich miejsce w tym środowisku, jednocześnie zaś miejsce i rolę w życiu ludzkich jednostek. Umożliwia to monografia społeczności lokalnej, dla której owe zjawiska czy procesy stanowią punkt koncentracji.

Monografia społeczności lokalnej umożliwia jednak nie tylko plastyczne i pełne przedstawienie zjawisk. Ułatwia również ich wyjaśnienie. Skomplikowany charakter przyczynowych uwarunkowań w sferze zjawisk społecznych sprawia, że jedne i te same zjawiska pełnią różną rolę: warunków koniecznych, dostatecznych, sprzyjających itp., lub nie pełnią jej wcale w uwarunkowaniu danego faktu czy procesu w zależności od układu, w którym występują. Wyjaśniając jakiś fakt czy proces trzeba się więc z reguły odwołać do różnych układów, których elementami są różne zjawiska¹⁹. W tej sytuacji przy wyjaśnianiu zjawisk ważną rolę muszą pełnić studia monograficzne takich obiektów, w których układy te są względnie jednolite, między innymi monograficzne studia społeczności lokalnych, zwłaszcza niewielkich.

Z tych wszystkich względów naukowa doniosłość monografii społeczności lokalnych jest bardzo poważna w badaniach nad różnymi problemami. Względy te sprawiają, że niektórzy badacze wysoce cenią ten typ studiów. Warner nazywa społeczności lokalne laboratorium współczesnego socjologa i antropologa²⁰, Arensberg charakteryzuje je jako „badania społecznych i psychologicznych warunków *in vivo*, w ich naturalnym, żywym kontekście i powiązaniach” w przeciwstawieniu do badań innego

¹⁹ Por. C. Seltiz, M. Jachoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*, New York 1960, s. 82.

²⁰ Warner, *American Life...*, s. 30 i n.

typu, w których zjawiska studiuje się *in vitro*, na drodze izolacji i abstrakcji lub za pośrednictwem modeli²¹.

Oczywiście monografie społeczności lokalnych jako typ badań posiadają w porównaniu z tymi innymi typami również i wady. Współczesne badania ankietowe²², nie mówiąc już o eksperymentalnych, pozwalają w większym stopniu poddać proces badawczy intersubiektywnej kontroli niż badania, które nas tu głównie interesują. Na wyniki tych ostatnich większy wpływ może mieć postawa emocjonalna badacza, jego uprzedzenia itp. W badaniach ankietowych i eksperymentalnych w porównaniu z monograficznymi studiami łatwiejsze do zastosowania są ilościowe sposoby opracowania materiału, umożliwiające większą precyzję.

Współczesne badania ankietowe mają przewagę nad wszelkimi studiami monograficznymi innego rodzaju. Badania te prowadzone są z reguły z reprezentatywnymi próbkami respondentów. Oznacza to, że wnioski sformułowane w rezultacie badań można rozciągnąć na całą zbiorowość. Badania, które stanowią główny przedmiot niniejszych rozważań, dotyczą wybranych społeczności lokalnych, które *ex definitione* nie stanowią statystycznej próbki. Uogólnianie wniosków sformułowanych w badaniach tego typu nie jest więc możliwe na tej samej drodze co w badaniach ankietowych, o których mowa. Wielu badaczy tymczasem popełnia błąd rozszerzając wnioski, sformułowane w monograficznych studiach, na inne społeczności lub na całą zbiorowość, do której należy dana społeczność lokalna, tak jak gdyby stanowiła ona reprezentatywną próbkę.

Kwestia możliwości uogólniania wniosków badań, o których mowa, jest niewątpliwie kwestią bardzo trudną do rozwiązania, jak w ogóle zresztą kwestia uogólniania wniosków sformułowanych na podstawie badań pojedynczych przypadków. Wydaje się jednak, że postęp w tej dziedzinie jest również możliwy. Wymagać on będzie wysiłku zarówno

²¹ Arensberg, *The Community-Study Method*, s. 111.

²² Mówiąc o współczesnych badaniach ankietowych mam na myśli — w zasadzie zgodnie z ucierającym się zwyczajem językowym — typ badań ukształtowany zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach, prowadzonych przy pomocy wywiadów kwestionariuszowych lub kwestionariusza wypełnianego przez badanych. W badaniach tych dąży się z reguły do uzyskania informacji od reprezentatywnej próbki respondentów i bierze się pod uwagę ograniczoną ilość czynników (zmiennych), które analizuje się przy pomocy rozbudowanych technik statystycznych. Badania tego rodzaju są obecnie typem badań dominującym w socjologii i stanowią przedmiot pogłębionej metodologicznej refleksji. Na ich oznaczenie w Ameryce i, ostatnio, w Anglii używa się najczęściej nazwy *survey* (nawiasem mówiąc jeszcze w międzywojennym dwudziestoleciu nazwa *survey* oznaczała badania innego rodzaju, a zwłaszcza praktycznie zorientowane i przestrzennie zlokalizowane studia prowadzone przy pomocy różnych technik, por. E. C. Hughes, *The Cultural Aspects of Urban Research* w pracy *The State of Social Science*, ed. L. D. White, Chicago 1956, s. 258).

ze strony metodologów, jak i badaczy, którzy w badaniach społeczności lokalnych powinni mieć na widoku nie tylko idiograficzne cele²³. Znaczenie z tego punktu widzenia posiada nie tyle ilość społeczności lokalnych, które zostały poddane analizie, co ich dobór w związku z zagadnieniami, które stanowiły punkt koncentracji badań, i sposób, w jaki analiza ta została dokonana (kwestia aparatu pojęciowego, ewentualnych porównań z innymi społecznościami itp.).

Słabe strony monografii społeczności lokalnych jako typu badań nie powinny przesłaniać ich stron dodatnich. Obok tych, o których była już mowa przy omawianiu znaczenia tych badań, należy wspomnieć i o innych.

Monograficzne studia społeczności lokalnych wymagają badań terenowych prowadzących przy użyciu różnych technik, między innymi tych, które pozwalają badaczowi wejść w bliski kontakt z przedmiotem badania (obserwacja uczestnicząca, wywiad swobodny itp.). Stanowi to oczywiście zaletę tych badań. Wszystkie techniki badawcze wypracowane przez socjologię, psychologię społeczną i antropologię kulturalną posiadają, jak dotąd, poważne braki. Na całe szczęście w przypadku każdej techniki są to na ogół braki różne. Poszczególne techniki następnie dają dostęp do odmiennych stron życia społecznego. Okoliczności te sprawiają, że łączenie technik badawczych w analizie jednych i tych samych zjawisk jest rzeczą bardzo korzystną. Rzadko ma to miejsce w badaniach ankietowych, w których dominującą techniką jest wywiad kwestionariuszowy²⁴. W badaniach terenowych łączenie technik jest koniecznością. W tej sytuacji badacz może kontrolować wyniki otrzymane za pośrednictwem jednej techniki przy pomocy wyników uzyskanych na innej drodze. Jest zaś w sytuacji o tyle dogodnej, że będąc na miejscu może w wielu przypadkach sam w różny sposób zweryfikować prawdziwość uzyskanych informacji. Ta zaleta co najmniej równoważy wadę związaną z faktem, iż na sposób przeprowadzania i wyniki badań omawianego

²³ Pewne metodologiczne próby w omawianym zakresie przynosi cytowany artykuł Arensberga, *Community as Object..* Ogólnie w sprawie uogólniania wyników badań monograficznych patrz m.in. McKinney, *op. cit.* i cytowaną tam literaturę. McKinney omawia między innymi indukcję analityczną Znanieckiego. Krytykę metody monograficznej, m.in. metody monograficznych badań społeczności lokalnych, przedstawia A. Cuvillier, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 1947, s. 129—137. Autor omawia także walory tej metody, uwzględnia głównie dawniejsze monografie.

²⁴ Wywiad jako technikę zdobywania informacji poddał ostatnio u nas krytyce Z. Bauman (*Z zagadnień współczesnej socjologii amerykańskiej*, Warszawa 1961, s. 166—177). Krytyka ta jest słuszna w wielu punktach. Warto jednak w związku z nią zauważyć, że wywiad nie jest jedyną techniką zdobywania informacji w socjologii, choć jest w tej chwili techniką najbardziej rozpowszechnioną.

typu większy wpływ wywrzeć mogą uprzedzenia i postawa emocjonalna badacza²⁵.

Związana z poprzednią jest następnie inna dodatnia cecha monograficznych badań nad społecznościami lokalnymi. Badania ankietowe, dostarczają w zasadzie informacji dotyczących jednego przekroju czasowego lub przekrojów niezbyt od siebie odległych. Przy ich pomocy, zwłaszcza wtedy, gdy badacze posługują się wyłącznie wywiadem kwestionariuszowym czy ankietą, trudno jest odtworzyć przeszłość. Inaczej rzecz ma się w przypadku badań społeczności lokalnych. Po pierwsze — sam przedmiot badania posiada historię, która stanowi jego istotny element²⁶. Następnie — przy użyciu różnych technik, m.in. w oparciu o dokumenty osobiste i wszelkie zresztą dokumenty, prasę, także archiwalia, badacze są w stanie odtworzyć przeszłość i jej odbicie w ludzkiej świadomości. Przykładowo można wymienić tutaj wspomnianą już kilkakrotnie pracę Lyndów *Middletown*, w której zostały przedstawione przemiany kultury tego miasta w ciągu kilkudziesięciu lat. W tego typu badaniach socjolog przeobraża się w *sui generis* historyka, a jego praca nabiera także charakteru pracy historyczno-socjologicznej²⁷.

Uwzględnienie „wymiaru historii” i dynamiki przeobrażeń w badaniach socjologicznych nad współczesnością posiada samo przez się doniosłość. Przede wszystkim otwiera perspektywę na problematykę rozwojową. Chodzi tutaj nie tylko o historię zbiorowości, ale i o udział w niej poszczególnych jednostek, których losy wchodzą w skład historycznych przemian danej społeczności.

Inna zaleta monografii społeczności lokalnych pozostająca w związku z możliwością i potrzebą łączenia technik badawczych w badaniach tego typu, to giętkość jej jako metody badań. W badaniach ankietowych badacz ograniczony jest w zasadzie do problematyki uwzględnionej w kwestionariuszu czy ankiecie, przy pomocy których zbiera swój zasadniczy materiał. W monograficznych badaniach społeczności lokalnej badacz korzysta z technik bardziej giętkich, jak wywiad swobodny czy obserwacja niekontrolowana. Stosuje zresztą wszelkie techniki dowolnie, w zależności od potrzeby. Wiąże się to z tym, że plan badań jest zwykle bardzo elastyczny, przewidywać musi szereg cząstkowych badań podporządkowanych ogólnej idei.

Ostatnia cecha omawianej metody badań, o której należy tu wspo-

²⁵ Dotyczy to wszystkich badań poszczególnych przypadków. Por. Goode, Hatt, *op. cit.*, s. 334—335.

²⁶ Por. Redfield, *op. cit.*

²⁷ O możliwości badania przemian w czasie przy pomocy badań typu *case study* w przeciwstawieniu do badań surveyowych wspominają Goode i Hatt, *op. cit.*, s. 334. Por. także Cuvillier, *op. cit.*, s. 130.

mnąć, to jej rola w integracji wysiłków przedstawicieli szeregu dysyplin. W współczesnej socjologii monograficzne badania społeczności lokalnych noszą piętno typu badań antropologicznych. Badania te służą jednak także i psychologom społecznym, nie mówiąc już o geografach. W wielu badaniach konieczny jest udział historyka i ekonomisty. Monografia społeczności lokalnej jest w pewnym sensie metodą interdyscyplinarną, metodą badań kompleksowych. Służyć też może jako narzędzie integracji poczyniań badawczych przedstawicieli różnych dziedzin²⁸.

Przedstawiona tutaj próba bilansu zalet i wad monografii społeczności lokalnej nie ma oczywiście na celu wykazania, iż jest to typ badań najlepszy. Takich typów badań w ogóle nie ma. Jest to jednak typ badań niezmiernie potrzebny — przynajmniej w obecnym stanie rozwoju metod nauk społecznych. Potrzebny jest z różnych względów: i ze względów poznawczych, w niektórych wypadkach i ze względów praktycznych, zwłaszcza dla działaczy terenowych. Pewne cechy badań, o których mowa, powodują, iż są one bardzo potrzebne i z innych powodów. Są to badania monograficzne — ale i całościowe, obejmujące w jakimś zakresie całość społecznych zjawisk na danym terenie. Efekt badań tego typu, monografia jakiejś społeczności, zwłaszcza jeśli jest to społeczność specjalnie dobrana, stanowi doskonały punkt wyjścia dla ideologicznej refleksji nad społeczeństwem w danym etapie jego rozwoju. Badania, o których mowa, spełniały też niejednokrotnie dużą rolę w rozwijaniu samowiedzy społeczeństwa. Dość wspomnieć rolę, jaką w rozwoju samowiedzy społeczeństwa amerykańskiego odegrały prace Lyndów, czy Warnera. Tę rolę mogły one spełnić nie tylko ze względu na osobowość ich twórców. Mogły ją spełnić również ze względu na reprezentowany w nich typ pracy badawczej, który pozwala na możliwie pełne odzwierciedlenie życia konkretnych grup i zbiorowości, uwzględniające bogactwo i złożoność ludzkich przeżyć i losów.

MONOGRAFIA SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ A BADANIA SPOŁECZNO-KULTUROWYCH PRZEOBRAŻEŃ W POLSCE W OSTATNICH DZIESIĘCIOLECIACH

Monografia społeczności lokalnej jest typem badań równie potrzebnym jak badania innego rodzaju: ankietowe, historyczno-socjologiczne, eksperymentalne itd. Nie znaczy to oczywiście, że badania tego typu są jednakowo użyteczne w studiach wszystkich problemów. Jest rzeczą oczywistą, że nie ma potrzeby uciekać się do badań społeczności lokalnej, gdy prowadzi się studia z zakresu socjologii nauki. Na pewno użyteczne będą natomiast badania tych społeczności mające na celu na-

²⁸ Por. Arensberg, *The Community-Study Method*, s. 121—123.

świecenie takich problemów, jak przestępczość młodzieży czy zagadnienie społecznego uwarstwienia.

Do problemów, dla rozwiązania których badania społeczności lokalnych pod określonym kątem wydają się konieczne, należy problem społeczno-kulturalnych przeobrażeń we współczesnej epoce, problem charakteru i mechanizmu tych przeobrażeń. Użyteczność badań społeczności lokalnych w tym zakresie wiąże się z kilkoma okolicznościami. Społeczno-kulturowe przeobrażenia w jakimś kraju nie są nigdy jednolite na całym jego obszarze. Inaczej wyglądają, na przykład, we wsi Mogiła pod Krakowem, na której terenie wyrosła Nowa Huta, a inaczej w miejscowości, w której mimo zmian politycznych itp. nie było wielkoprzemysłowych lub żadnych w ogóle inwestycji. Stąd płynie potrzeba zlokalizowanych analiz, które przyniosłyby obraz różnych typów przeobrażeń.

Inna okoliczność, z którą wiąże się potrzeba monograficznych studiów społeczności lokalnych skoncentrowanych na problemie społeczno-kulturowych przeobrażeń, to złożony i „całościowy” charakter tych przeobrażeń. Stanowią one proces przemian zachodzący zazwyczaj w wielu sferach życia, przy tym przemiany te w różny zresztą sposób na różnych terenach są ze sobą ściśle powiązane. Proces ten musi być więc analizowany na drodze badań, które pozwolą uchwycić całą jego złożoność, jednocześnie zaś pozwolą przedstawić wzajemne związki różnych przemian i potraktować go jako całość. Takim typem badań są właśnie monografie społeczności lokalnej jako typ i metoda badań, wykorzystujących różne techniki badawcze w celu uzyskania pełnego i całościowego obrazu danej dziedziny zjawisk.

Społeczno-kulturowe przeobrażenia to, na koniec, proces dynamiczny, proces przemian w czasie. I ten ich aspekt może być zbadany na drodze monograficznych studiów społeczności lokalnych lepiej niż przy pomocy innych metod, zwłaszcza niż przy pomocy badań ankietowych dotyczących ludności różnych rejonów.

Z tych wszystkich względów badania społeczno-kulturowych przeobrażeń są bardzo często badaniami społeczności lokalnych, prowadzonymi pod określonym kątem widzenia²⁹. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że w przypadku społeczno-kulturowych przeobrażeń omawiany typ badań jest typem badań najbardziej odpowiednim — przynajmniej na pewnym etapie tych badań.

Jak przedstawia się sprawa badań nad społeczno-kulturowymi prze-

²⁹ Nie ma tu potrzeby przytaczać niezwykle obszernej literatury tego przedmiotu, zwłaszcza że dotyczy ona głównie społeczno-kulturowych przemian (*social and cultural change*), dokonujących się w zupełnie innych ustrojowych warunkach niż nasze. Do studiów poświęconych społeczno-kulturowym przeobrażeniom należą właściwie prace Lyndów nad Middletown.

obrażeniami w Polsce w ostatnich dziesięcioleciach? Potrzeba takich badań jest silnie odczuwana³⁰. Wiadomo jednak, że mimo rozwoju różnych studiów nie jesteśmy w tym zakresie zbyt zaawansowani. Niejednokrotnie umiemy udzielić tylko ogólnej odpowiedzi na pytanie, co w danej sferze zjawisk zmieniło się od okresu przedwojennego. Za tymi odpowiedziami kryje się nieraz szereg cyfr zaczerpniętych z *Rocznika statystycznego*. Odpowiedzi te nie są jednak najczęściej udokumentowane na innej drodze. Niewiele jest naukowych prac, w których ogólne przemiany pokazane byłyby jako procesy dokonujące się w życiu konkretnych społeczności, grup, instytucji, jednostek ludzkich, do których to procesów prowadzą się ostatecznie wszelkie wielkie przeobrażenia.

Nie ma potrzeby wymieniać tu różnych powodów tego stanu rzeczy. Warto natomiast zwrócić uwagę na jeden fakt, pozostający w związku z problematyką niniejszego artykułu. Badania nad współczesnością w większości przypadków prowadzone są przy pomocy metody, która nie jest bynajmniej najbardziej odpowiednia, gdy chce się przedstawić obraz i mechanizm społeczno-kulturowych przeobrażeń, którym uległa Polska w ostatnich dziesięcioleciach. Dominującą rolę w naszych badaniach odgrywają badania ankietowe, przy pomocy których można uzyskać wycinkowy obraz odnoszący się do jednego tylko czasowego przekroju, obraz bardzo zresztą potrzebny z innych względów. Trudno przy ich pomocy sięgnąć w niedawną przeszłość, która leży u podłoża obecnych przekształceń, trudno nawet przedstawić ich dynamikę w chwili obecnej. Trudno o całościowy obraz przemian, gdyż wymaga on uwzględnienia zbyt wielu czynników, aby można je było ująć w kwestionariuszu czy ankiecie, zwłaszcza, że niełatwo jest z góry ustalić, które z tych czynników okażą się ważne.

Niejako na marginesie głównego nurtu socjologicznych poszukiwań znajdują się prowadzone monograficzne badania społeczności lokalnych. W badaniach tych, kontynuujących doskonale tradycje polskich monograficznych studiów przed wojną, znalazło już naświetlenie niejedno zagadnienie dotyczące społeczno-kulturowych przeobrażeń Polski współczesnej³¹. Koncentrują się one jednak głównie bądź na problemach Ziemi

³⁰ Por. m.in. S. Żółkiewski, *Integracja nauk społecznych i współczesnienie ich problematyki*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1960, z. 1/2.

³¹ Mam tu na myśli zwłaszcza wymienione już prace S. Nowakowskiego. Częściowo należą tu także następujące prace: W. Markiewicz, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów z Francji*, Poznań 1960, J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960, E. Ciupak, *Kultura religijna wsi*, Warszawa 1961, Z. Grzelak, *Pozycja inteligencji w społeczności wiejskiej*, Warszawa 1961 (powiel.). Wspomnieć też należy niektóre artykuły ukazujące się w „Przeglądzie Socjologicznym”, „Kulturze i Społeczeństwie”

Zachodnich, bądź na problemach wiejskich. Nie ma, jak dotąd, badań poświęconych problematyce społeczno-kulturowych przemian w reszcie kraju. Jest to tymczasem problematyka z pewnego punktu widzenia centralna w analizie społeczno-kulturowych przeobrażeń współczesnej doby ze względu na znaczenie przemian, które się tam dokonują i dokonały w niedawnej przeszłości. Badania te mogłyby wnieść bardzo wiele w rozwiązanie problemów charakteru i mechanizmu naszych przeobrażeń, oczywiście obok badań poświęconych tym przeobrażeniom w poszczególnych sferach życia w skali całego kraju (badania nad przeobrażeniem klasy robotniczej i inteligencji itp.).

Brak monograficznych studiów, o których mowa, stanowi swoisty paradoks w naszych warunkach. Ich potrzeba zdaje się nie ulegać wątpliwości. Mogą one wykorzystać dorobek polskich przedwojennych monograficznych studiów, także ich dorobek w zakresie metodologicznym. Mogą nawiązać do dorobku myśli marksistowskiej w zakresie teorii społeczno-kulturowych przeobrażeń, co w tej zwłaszcza dziedzinie badań wydaje się zarówno ze wszech miar celowe, jak i stosunkowo nietrudne. Mogą służyć jako doskonale narzędzie integracji różnych nauk społecznych, o której pisał ostatnio S. Żółkiewski³².

Istnieje wyraźna potrzeba zorganizowania monograficznych badań nad społecznością lokalną, poświęconych zagadnieniom społeczno-kulturowych przemian. Badaniami takimi stać się powinny badania płockie. Z tej racji należy poświęcić im nieco miejsca, co pozwoli skonkretyzować niektóre sformułowane poprzednio uwagi i postulaty.

BADANIA PŁOCKA JAKO STUDIUM SPOŁECZNO-KULTUROWYCH PRZEOBRAZEŃ

Pomysł badań płockich, do których obecnie przechodzę, zrodził się w związku z faktem, iż miasto to w ciągu najbliższych lat ulegnie przeobrażeniom ze względu na budowę rurociągu naftowego i zakładów petrochemicznych. W rezultacie tych inwestycji zatrudnienie w Płocku ma wzrosnąć prawie dwukrotnie, powstanie wielka nowa dzielnica miasta. Samo ono, podobnie jak i cała okolica, ulegnie przekształceniom, których rodzaj i kierunek trudno dokładnie w tej chwili określić.

W tych warunkach powstała myśl podjęcia badań, których przedmiotem byłyby przekształcenia rejonu wiejskiego Płocka i samego miasta wynikające z industrializacji. Pomysły dotyczące badań tego rodzaju

i „Wsi Współczesnej” (T. Wierzbickiego, K. Żygulskiego, E. Łyś-Jagiello i in.) oraz niepublikowaną pracę doktorską D. Gałaja pt. *Aktywność społeczno-gospodarcza ludności rolniczej* (SGGW 1960).

³² S. Żółkiewski, *op. cit.*

referowane były na posiedzeniu Komitetu Badań nad Kulturą Współczesną przy Wydziale I Nauk Społecznych PAN — 2 czerwca 1961 r. przez dra D. Gałaję i dra J. Piotrowskiego. W razie podjęcia badań w najbliższym czasie znaczną część przemian w Płocku i rejonie można by badać w trakcie ich zachodzenia. Równolegle mają być podjęte badania nad innymi rejonami przemysłowych inwestycji.

Koncepcja badań płockich jako przestrzennie zlokalizowanego studium obecnej fazy socjalistycznej industrializacji może służyć jako użyteczne narzędzie integracji różnorodnych badań. Powinna być ona jednak bardziej szczegółowo opracowana, gdyż w przeciwnym razie badaniom płockim grozić będzie niebezpieczeństwo przekształcenia się w szereg nieskoordynowanych poczynąń badawczych, zwłaszcza usługowych, które nie złożą się na jakąś całość.

Integrację badań może ułatwić jeszcze koncepcja, zgodnie z którą badania nad industrializacją stanowiłyby istotny, ale nie jedyny element poszukiwań. Chodzi mi tu o wspomnianą już myśl, aby badania płockie uczynić studium społeczno-kulturowych przeobrażeń. Celem takich badań byłoby znalezienie odpowiedzi na szereg problemów sprowadzających się zwłaszcza do następujących pytań. Co w różnych dziedzinach życia i kultury miasta od okresu przedwojennego przetrwało w niezmienionej postaci, co uległo przeobrażeniom, a co pojawiło się nowego? Jaki jest wzajemny stosunek elementów nowych i starych? Jakie są przyczynny zachowania jednych elementów, przekształceń innych i eliminacji pozostałych? Jakie są źródła zjawisk nowych i jaki był i jest mechanizm wszystkich przeobrażeń? Czy i w jakim sensie można mówić o identyczności miasta od czasów przedwojennych mimo jego przemian i jaki jest zakres tej identyczności?

Sądzę, że ta koncepcja badań płockich jest na tyle ogólna, iż mogą w jej ramach zmieścić się badania dość różnorodne. Jednocześnie zaś, gdy ulegnie dalszej precyzacji, będzie mogła służyć jako narzędzie, przy pomocy którego badaniom nada się zwartość i jednolitość.

Obok tych względów są jeszcze i inne, które skłaniają do nadania badaniom płockim studium nad społeczno-kulturowymi przemianami w ostatnich dziesięcioleciach.

Socjalistyczna industrializacja stanowi jeden z zasadniczych elementów społeczno-kulturowych przeobrażeń dzisiejszego Płocka. Należy jednak zauważyć, że obecne inwestycje stanowią tylko wycinek procesu socjalistycznego industrializacji, która w Płocku rozpoczęła się wraz z rozbudową Fabryki Maszyn Żniwnych, Stoczni, Mostostalu itp. Jeśli więc nawet badania płockie ograniczyłyby się do procesu industrializacji i jego skutków, to objąć powinny również okres nieco wcześniejszy, lata

pięćdziesiąte. Analiza industrializacji ograniczona do jednej fazy nie byłaby bowiem pełna.

Ale, zwłaszcza w przypadku Płocka, ograniczenie się do samej industrializacji, nie byłoby właściwe. Była już mowa poprzednio o potrzebie analiz całokształtu społeczno-kulturowych zmian w Polsce w ostatnich dziesięcioleciach i o tym, że badania płockie następują możliwość podjęcia tej problematyki. Są i inne względy przemawiające przeciw ograniczeniu się do samego procesu industrializacji. Industrializacja stanowi fazę w cyklu przemian obejmujących również wcześniejsze przemiany. Są to przemiany społeczno-polityczne, które miały miejsce po wojnie i od których nie sposób oderwać wszelkich procesów zachodzących w życiu i kulturze naszego kraju. Przemiany te zmieniły charakter miasta już wcześniej i należy je również uwzględnić. Analiza wszelkich przemian nabiera bowiem właściwego teoretycznego sensu wówczas, gdy obejmie się nią cały cykl tych przemian, w tym przypadku od okresu przedwojennego do chwili obecnej. Wtedy dopiero będzie można powiedzieć, co stanowi rezultat przeobrażeń w jednej i w drugiej dziedzinie, w jednej i w następujących fazach przeobrażeń.

Płock w chwili obecnej następcza doskonałą okazję do tego, aby na monograficznym przykładzie zbadać całokształt przemian, które zaszły od czasów przedwojennych w życiu i szeroko pojętej kulturze lokalnego ośrodka miejskiego. Miasto posiada bogate niezniszczone archiwa. Przed wojną w Płocku istniały dwie codzienne gazety, istnieją publikacje, poświęcone samemu miastu³³. Te różnorodne źródła są uporządkowane dzięki działalności samych płocczan³⁴, których wkład w badania płockie m.in. w zakresie poszukiwań dotyczących przeszłości, mógłby być bardzo duży. W tej sytuacji badacz odtwarzający przeszłość będzie się mógł odwołać nie tylko do pamięci mieszkańców.

Ograniczenie się w badaniach płockich tylko do ostatniej fazy cyklu przemian, na którą oczywiście trzeba położyć największy nacisk, oznaczałoby rezygnację z wykorzystania możliwości, którą przedstawia Płock. Byłaby to duża szkoda, zwłaszcza, że Płock jest miastem, w którym przeszłość i tradycje odgrywają znaczną rolę. Obecne inwestycje w Płocku nie są, o ile się tak można wyrazić, inwestycjami na surowym korze-

³³ M.in. obszerna, choć bardzo jednostronna monografia Płocka, pióra bpa A. J. Nowowiejskiego (*Płock. Monografia historyczna*, wyd. 2, Płock b. r., s. 714. Monografia doprowadzona jest do 1930 r.). Warto tu dodać, że jeden z działaczy płockich, dr A. Maciesza, zasłużony także jako antropolog, był rzecznikiem badań regionalnych, którym poświęcił kilka publikacji.

³⁴ Por. H. Kostanecka, *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820—1830; 1907—1957*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1958, nr 2.

niu. Fakt ten należy wziąć koniecznie pod uwagę przy planowaniu badań: i wyciągnąć z niego odpowiednie wnioski. Sprowadzają się one do postulatu, iż w badaniach płockich, poświęconych głównie przemianom zachodzącym w teraźniejszości, należy sięgnąć również w niedawną przeszłość, która tę teraźniejszość tłumaczy i warunkuje.

PROBLEMATYKA BADAŃ PŁOCKICH

Badania płockie powinny być badaniami kompleksowymi. Jako takie muszą być też badaniami zespołowymi. Z tej choćby racji przed przystąpieniem do nich należy określić dokładnie ich charakter i problematykę.

Planując badania nad społecznościami lokalnymi współcześni badacze analizują zazwyczaj szereg ośrodków, dokonują wyboru jednego z nich. Ma to między innymi na celu wstępne określenie zakresu, do którego odnosić się będą wnioski sformułowane w rezultacie badań³⁵. W przypadku badań płockich trudno jest bez wstępnych badań nawet bardzo ogólnie ustalić ten zakres. Jest w Polsce dość dużo miast zbliżonych wielkością i charakterem do Płocka. Wyniki prac nad wieloma tematami, na pewno miałyby zresztą ogólniejsze, ponadlokalne znaczenie. Żadne miasto nie stanowi miniaturowego obrazu całego społeczeństwa, jak utrzymywał Warner³⁶. Płock jest jednak ośrodkiem na tyle dużym, bogatym w różnorodne instytucje, o ludności na tyle zróżnicowanej, że szereg problemów występujących w przemianach całego kraju znajdzie w tym mieście na pewno swoje odzwierciedlenie i konkretną egzemplifikację. To właśnie nadaje badaniom płockim ogólniejszy sens i znaczenie wychodzące poza ramy ściśle monograficznego studium.

Następna kwestia, którą należy rozwiązać przystępując do badań, to kwestia bardziej szczegółowej ich problematyki oraz metod i technik, przy pomocy których będą badane poszczególne zagadnienia. Zarys problematyki przedstawiony w powiązaniu z wskazówkami, jak je należy rozwiązać w zastosowaniu do danego terenu, stanowi właściwą koncepcję badań. Sformułowana być ona musi również w oparciu o wstępne rozpoznanie.

Waga należycie sformułowanej koncepcji badań jest bardzo duża zwłaszcza w przypadku badań nad jakąś społecznością lokalną. Szczegóło-

³⁵ Por. Warner, *American Life ...*, s. 32 i nast.; Arensberg, *Community as Object...* Oczywiście mowa tu o bardzo ogólnym określeniu zakresu stosowalności wniosków. Kwestia ta musi być bowiem rozstrzygana osobno w przypadku każdego uogólnienia.

³⁶ Warner, *op. cit.*

wo opracowana ich problematyka zawiera w sobie ogólny model tej społeczności, ujęty pod kątem najbardziej ogólnego zagadnienia badań, w tym przypadku zagadnienia społeczno-kulturowych przeobrażeń³⁷.

Oczywiście w chwili obecnej przedstawienie takiego modelu nie jest możliwe. Można jednak pokusić się o naszkicowanie ogólnego schematu problematyki badań i wymienić tematy niektórych przynajmniej bardziej szczegółowych studiów w oparciu o pewną znajomość miasta³⁸.

Narzuca się sugestia, aby w badaniach płockich wykorzystać schemat zastosowany w *Middletown* i, z pewnymi zmianami, w *Middletown in Transition* Lyndów. Middletown (Muncie w Stanie Indiana) liczyło w momencie badań 38 tys. mieszkańców, a więc mniej więcej tyle samo co Płock. Badania Lyndów stanowią także studium społeczno-kulturowych przeobrażeń.

Schemat badań Lyndów polegał na opisie i analizie poszczególnych dziedzin życia i kultury Middletown w dwóch przekrojach czasowych: około 1890 i 1925. W opracowaniu wyników badań znajdujemy następujące rozdziały: I. Zdobywanie środków do życia, II. Dom rodzinny, III. Wychowanie młodzieży, IV. Spędzanie wolnego czasu, V. Uczestnictwo w praktykach religijnych, VI. Uczestnictwo w życiu społeczności lokalnej³⁹. Wydaje się, że schemat ten posiada duże walory i z odpowiednimi zmianami można go wykorzystać w badaniach płockich. Powinno się w nich przyjąć za punkt wyjścia dwa zasadnicze przekroje czasowe — koniec lat międzywojennych i okres prowadzenia badań. W tych dwóch przekrojach należy opracowywać poszczególne tematy obejmujące w zasadzie całość życia i kultury Płocka. Obok tematów socjologicznych, odmiennych zresztą niż u Lyndów, powinny być reprezentowane tematy z dziedziny ekonomii, geografii społecznej i demografii. Powinno się przy tym przyjąć zasadę, że jeden badacz opracowuje obydwie przekroje czasowe i porównuje w zakresie danego tematu stan z lat 30-tych i stan obecny. Tak pomyślane opracowanie wniesie więcej do analizy problemu społeczno-kulturowych przeobrażeń niż równoległe studia dwóch autorów nad dwoma przekrojami. Opracowanie takie skłoni autora do uwypuklenia problematyki historyczno-socjologicznych porównań, o co właśnie chodzi.

Schemat oparty na schemacie Lyndów w przypadku Płocka i przeobrażeń społeczno-kulturowych w Polsce nie jest jednak wystarczający. Należy, jak się wydaje, wyodrębnić najważniejsze procesy przemian,

³⁷ Por. Arensberg, *The Community-Study Method*, s. 113—114.

³⁸ Autor zna Płock z wieloletniej autopsji.

³⁹ Por. *Middletown*.

zwłaszcza obejmujące kilka dziedzin życia, i uczynić je przedmiotem osobnych opracowań, opartych w części na opracowaniach poprzednich tematów. W przeciwieństwie do tych ostatnich, w których nacisk położony byłby na charakterystykę różnych przekrojów czasowych i ich porównanie, w opracowaniach tematów, o które obecnie chodzi, należałoby się skupić na dynamice, przyczynach i mechanizmie zmian. Opracowania te miałyby jednocześnie charakter opracowań podsumowujących, uwzględniałyby szeroko aspekty porównawcze itp.

Podział między dwoma wyróżnionymi grupami tematów jest oczywiście płynny. Wprowadzenie jego ma na celu uwypuklenie stanowiska, zgodnie z którym w badaniach płockich potrzebne jest zastosowanie wielostronnego podejścia — zarówno od strony łatwych do wyodrębnienia dziedzin życia i kultury, jak i od strony zasadniczych procesów przemian, których trafne wyodrębnienie zakłada już dużą znajomość obiektu studiów.

Obok dotychczas wyróżnionych należy wyodrębnić jeszcze jedną grupę tematyczną — tematy ściśle historyczne. Okres historii Płocka, który ma być poddany analizie, był bogaty w historyczne wydarzenia (wojna, ustanowienie władzy ludowej itp.). Wydarzenia te, nie objęte w zasadzie obydwoma przekrojami czasowymi, powinny być zanalizowane przez historyków, którzy wprowadzą w ten sposób swój punkt widzenia do kompleksowych badań i skonfrontują go z punktu widzenia przedstawicieli innych dyscyplin.

Wszystkie tematy wymagałyby wykonania prac pomocniczych. Należałyby do nich, na przykład, monografie poszczególnych instytucji, wydarzeń. Wydaje się rzeczą słuszną, aby zwłaszcza w tych pracach uczestniczyli stali mieszkańcy Płocka.

Wyróżniliśmy w ten sposób jedną pomocniczą i trzy zasadnicze grupy tematyczne. Do tych ostatnich należałyby następujące tematy.

A. Grupa tematów historycznych.

1. Płock w latach wojny i okupacji.
2. Pierwsze lata po wojnie i ugruntowanie się nowej władzy.
3. Historia socjalistycznej industrializacji, zwłaszcza powstania Petrobudowy i Petrochemii.

Uwzględnienie pierwszego z tych tematów wydaje się konieczne ze względu na rolę wojny i okupacji w życiu mieszkańców Płocka i wpływ tych wydarzeń na ich postawy. Temat ten, a także temat drugi i częściowo trzeci dotyczyłyby okresu, pomijanego w opracowaniach przekrojów czasowych. Dokonana przez historyka analiza powstania Petrobudowy i Petrochemii wydaje się potrzebna, choćby z tego względu, iż w studiach socjologicznych itp. nie znajdzie dostatecznego odzwierciedlenia proces podejmowania decyzji budowy, co dokonało się poza Płockiem, kolejność

wydarzeń związanych z budową w samym Płocku itp. Poza tym proces industrializacji, który stanowi jeden z centralnych procesów zmian, powinien być naświetlony możliwie wielostronnie.

B. Grupa tematów, w opracowaniu których zanalizowany byłby stan dwóch przekrojów czasowych (koniec lat trzydziestych i okres obecny):

1. Struktura społeczno-przestrzenna (ekologiczna) miasta.

Przy opracowywaniu tego tematu należałoby uwzględnić historyczny aspekt struktury przestrzennej, który w Płocku przedstawia się bardzo ciekawie, następnie zagadnienia urbanistyczne itp.

2. Płock jako lokalne centrum rolniczej okolicy.

3. Płock a wielkie ośrodki miejskie.

Obydwa tematy mogłyby być opracowywane przez geografów. Zwłaszcza w pracy nad tematem 3 należałoby uwzględnić aspekty gospodarcze i socjologiczne, m.in. zagadnienie atrakcyjności wielkich miast dla ludzi z mniejszych ośrodków.

4. Struktura demograficzna i zawodowa.

Przy opracowaniu tego tematu należałoby się oprzeć na materiałach ze spisów powszechnych, a także innych materiałów istniejących w Płocku.

5. Ekonomia i życie gospodarcze.

6. Instytucje pracy.

Opracowanie powinno objąć takie instytucje, jak fabryka socjalistyczna i niewielki przemysłowy zakład kapitalistyczny przed wojną, zakład rzemieślniczy, sklep, urząd itp. Jest to temat bardzo obszerny, obejmuje on zagadnienia socjologii pracy.

7. Rodzina, więź pokrewieństwa i życie domowe.

Przy opracowaniu tego tematu, podobnie zresztą jak i poprzedniego, wielką pomoc mogą stanowić autobiografie mieszkańców.

8. Struktura warstwowa.

Opracowanie tego tematu wymagające uwzględnienia różnych kryteriów warstwowego zróżnicowania, m.in. kryterium prestiżu, wymagałoby studiów historyczno-socjologicznych specjalnego rodzaju.

9. Organizacje społeczne i polityczne.

10. Instytucje władzy. Samorząd i Rada Narodowa.

11. Szkolnictwo.

Jest to dziedzina dla Płocka specjalnie ważna, ze względu na dużą ilość szkół obsługujących także okolicę.

12. Instytucje kulturalne (tzw. kultury wyższej). Chodzi tu zwłaszcza o takie instytucje, jak teatr, Towarzystwo Naukowe, biblioteki.

13. Spędzanie wolnego czasu i kultura masowa.

Badania nad spędzaniem wolnego czasu są już przeprowadzane w Płocku.

14. Instytucje i życie religijne.

C. Tematy dotyczące zasadniczych procesów społecznych przemian.

Tematy z tego zakresu można w chwili obecnej podać tylko przykładowo. Sformułować je i podjąć będzie można dopiero wtedy, gdy praca nad tematami w grupie B będzie już zaawansowana. Od początku jednak, jak się wydaje, powinny być prowadzone prace badawcze, częściowo niezależnie od prac nad tematami w grupie B, pod kątem zdobycia dodatkowego materiału dla opracowań następujących tematów.

1. Industrializacja i przekształcenie się chłopów, proletariatu i pół-proletariatu miejskiego i wiejskiego w wielkoprzemysłową klasę robotniczą.

2. Rewolucja społeczno-polityczna i formowanie się nowych warstw kierowniczych.

3. Przemiany społeczno-polityczne, industrializacja i rewolucja kulturalna a przemiany wśród inteligencji.

W temacie tym chodzi m.in. o procesy adaptacji inteligencji przedwojennej, przeważnie z humanistycznym wykształceniem, i formowanie się nowej inteligencji, wśród której przeważają ludzie o wykształceniu technicznym.

4. Petrobudowa i Petrochemia w życiu i świadomości mieszkańców Płocka.

Bałania związane z tym tematem obejmować by musiały kilka kolejnych sondaży w rocznych odstępach czasu, obserwacje i analizę różnych zjawisk z życia miasta.

Oczywiście wszystkie tematy sformułowane są próbnie, przy ich ostatecznym sformułowaniu trzeba by liczyć się z tym, kto by je mógł podjąć itp.

Parę uwag co do metody i technik badań nad tematami w grupie B i C. W znacznej mierze musiałyby to być badania terenowe, prowadzone równoległe z poszukiwaniami historyczno-socjologicznymi. Sądzę, że konieczność porównania stanu z dwóch przekrojów czasowych zmuszałaby do poszukiwania nowych sposobów badania, zwłaszcza w zakresie materiału odnoszącego się do przeszłości. Obok indywidualnych poszukiwań musiałyby być podjęte próby badawcze o ogólniejszym znaczeniu, jak np. akcja gromadzenia wspomnień i pamiętników, o napisaniu których — poza ogólnym konkursem na życiorys płocczanina — należałoby się zwrócić do wybranych ludzi. Warto by się także zwrócić do kilku lub nawet więcej stałych mieszkańców o pisanie kroniki wydarzeń z życia miasta, kroniki Petrobudowy itp.⁴⁰

Badania płockie pojęte jako studium społeczno-kulturowej zmiany

⁴⁰ Pomysł pisania kroniki, a także zorganizowania seminarium uczestników badań wysunął dr J. Piotrowski.

musiałyby być prowadzone w określonych ramach organizacyjnych. Głównym łącznikiem osób prowadzących badania nad różnymi tematami, częściowo w ramach prac zleconych, powinno być seminarium uczestników badań. Posiedzenia jego powinny odbywać się w Płocku. W Płocku stale musiałby także przebywać co najmniej jeden pracownik, spełniający także funkcje organizacyjne.

Przeciwko zarysowanej wyżej szkicowo koncepcji badań można podnieść wiele zarzutów. Najważniejszy z nich, sędzę, to zarzut, iż pomysł tak obszernych badań nie bierze pod uwagę naszych trudności kadrowych i organizacyjnych. Nie sędzę, aby były to trudności nie do przezwyciężenia. Istnieją u nas centralne instytucje mające na celu organizowanie i prowadzenie badań społecznych o podstawowym znaczeniu. Badacze muszą widzieć przed sobą odleglejsze, przy tym zaś konkretnie określone perspektywy. Takie perspektywy, sędzę, otwierają badania płockie pojęte jako studium przeobrażeń w dziedzinie stosunków społecznych i szeroko pojętej kultury.